

עורך: מיכאל מילשטיין

כרך 10, גיליון מס' 9, 20 באוגוסט 2020

ההסבה מחדש של איה סופיה למסגד: אילו יעדים אסטרטגיים חותר ארדואן

לקדם באמצעות המהלך?

ד"ר חי איתן כהן ינרוג'ק*

החלטת נשיא תורכיה, רג'פ טאיפ ארדואן, לפני כחודש להסב מחדש את אתר איה סופיה באיסטנבול למסגד, עוררה סערה רבה מחוץ למדינה. ההחלטה לוותה בביקורת חריפה מצד גורמים בקהילה הבינלאומית, ובמיוחד במערב ובעולם הנוצרי-אורתודוכסי, שראו בכך פגיעה בסמל דתי נוצרי עתיק וביטוי לכמיהות האימפריאליות הניאו-עוסמניות של ארדואן. מנגד, ההחלטה התקבלה באהדה רבה בתוך תורכיה, וכן במוקדים שונים בעולם המוסלמי, היות ונתפסה כתיקון עוול היסטורי שנגרם על-ידי אתאטורק לפני 86 שנים. מאחורי המהלך התורכי ניצב מארג שיקולים - פנימיים וחיצוניים - והוא עשוי להעיד על היעדים שארדואן חותר לממש ואשר ינותחו במאמר זה.

איה סופיה נבנתה על-ידי הביזנטים בשנת 537 ככנסייה, שנחשבה לגדולה ביותר בעולם הנוצרי-אורתודוכסי. מיד אחרי כיבוש העיר (1453) על-ידי הסולטן מהמט השני - שמאוחר יותר זכה לכינוי "הכובש" - הוסבה איה סופיה למסגד. בכך, הפך האתר לסמל כלל-אסלאמי של ניצחון מוחץ על הנצרות האורתודוכסית (כיבוש קונסטנטינופול הביא לקץ האימפריה הביזנטית), וברבות השנים ביסס מעמד כרכיב מרכזי בזהות התורכית המודרנית ובזיכרון הקולקטיבי האסלאמי של התורכים.

* ד"ר חי איתן כהן ינרוג'ק הוא חוקר תורכיה המודרנית במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב ובמכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון. הוא עורך כתב העת *Turkeyscope Insights on Turkish Affairs* בהוצאת מרכז דיין.

עד 1934 המבנה המשיך לשמש מסגד. באותה השנה מייסד הרפובליקה, מצטפא כמאל אתאטורק, הפך את איה סופיה למוזיאון, תוך חשיפת איקונות נוצריות שהוסוו משך מאות שנים מאז כיבוש האתר. המהלך נתפס כביטוי מובהק למאמץ לחלץ את תורכיה וסייע בשיקום יחסיה עם מדינות נוצריות אורתודוקסיות, ובראשן יוון, בולגריה, יוגוסלביה ורומניה, אך מנגד עורר זעם רב בעולם המוסלמי בכלל ובקרב תומכי הזרם האסלאמי בתורכיה בפרט. בעיני האחרונים, הפיכת איה סופיה למוזיאון הייתה סמל לחילוניות המדכאת של אתאטורק כלפי ציבור רחב בתוך תורכיה.

משך עשורים רבים מאז 1934 נתפסה איה סופיה כ"פצע פתוח" בעיני הזרם האסלאמי בתורכיה. משוררים תורכים כתבו שירה רוויית ערגה לאתר, תוך תקווה שישוב לשמש מסגד, והנושא שולב במשנה ובמצעים של מפלגות שמרניות ולאומיות בפוליטיקה התורכית. בהקשר הזה בלטו שתי דמויות שלהן היה משקל רב בשימור ובהעצמה של זיכרון איה סופיה במרחב הציבורי בתורכיה: הראשון היה עוסמן יוקסל סרדנצ'טי (Osman Yüksel Serdengeçti, 1907 - 1983), לאומן תורכי קיצוני שפעל במסגרת מפלגת "הגוש הלאומי התורכי" וחיבר שירים רבים שבהם קרא להסבה מחדש של איה סופיה למסגד; והשני - נגיפ פאזיל קיסאקורק (Necip Fazıl Kısakürek, 1904 - 1983), שופר מרכזי של האסלאמיסטים התורכים, אשר בשירתו שעודדה חזרה לדת, שובצו כמיהות לשבת אי סופיה לשמש מסגד (למשל אמירות ולפיהן "איה סופיה תיפתח ע"י סופה עזה והרסנית", או "ראו! יום יבוא ואיה סופיה תיפתח לפנינו כספר קדוש").

אותם הוגים ויוצרים אסלאמיסטים, ובמיוחד קיסאקורק, היוו מקור השראה רעיוני עבור ארדואן, כאשר זה פסע את צעדיו הראשונים בפוליטיקה התורכית. האחרון גם ספג את הכמיהה שהביעו אותם ההוגים להסבה מחדש של איה סופיה למסגד, ובמהלך השנים הגדיר את הנושא כיעד מרכזי מבחינתו, והסתייע בו לצורך גיוס תמיכה ציבורית בו. ביטוי בולט לזיקתו האישית של ארדואן לאיה סופיה ניתן בנאומיו במהלך החודש האחרון שבהם הכריז על החלטתו לחנוך מחדש את האתר כמסגד, ובהם שילב ציטוטים רבים משיריהם של קיסאקורק וסרדנצ'טי המתייחסים למקום.

הסבת איה סופיה למסגד תורמת, כך נראה, לחיזוק כוחו של ארדואן מבית. באמצעות המהלך הוא ביסס את מעמדו כמנהיג הבלתי מעורער של הגוש השמרני-לאומי וכמי שהצליח להגשים חלום קולקטיבי אשר במשך שנים רבות נתפס כבלתי אפשרי. נוסף לכך, המהלך שימש את ארדואן כדי להיחלץ מהמשבר שבו היה שרוי נוכח משבר הקורונה והשפל הכלכלי שהתפתח בעקבותיו. בכך הצליח ארדואן במידה מסוימת, ולו לפרק זמן קצר בלבד, להשכיח את צרותיו הציבוריות התורכיות ולגרום לחלקים גדולים בו סיפוק נוכח ההסבה המחודשת של איה סופיה למסגד.

ארדואן אינו הגיבור היחיד בפרשת איה סופיה. גם יושב-הראש של הרשות לענייני הדת בתורכיה (Diyanet), עלי ארבאש, הותיר חותמו בסוגיה כאשר עלה לפני כחודש לבימת הדרשות של איה סופיה חגור חרב עוסמנית המסמלת את כיבוש העיר ואת כניעת הכנסייה הנוצרית לאסלאם. בעוד השמרנים בירכו על החייאת מסורת עוסמנית עתיקה, תורכים ליברלים גינו את השימוש בכלי נשק במקום תפילה. בדרשה שנשא ארבאש הוא הזכיר את צוואה המיוחסת למהמט "הכובש" ולפיה "מי שיבטל את מעמד איה סופיה כמסגד - יהא מקולל". הדבר נתפס בתורכיה כיחס בוטה כלפי מייסד הרפובליקה ועורר זעם מצד חוגים שונים. ארבאש בתגובה פרסם הבהרה לקונית ללא כל הבעת התנצלות, באופן המעיד על העדר חשש ממהלכיו ומהשפעתו של המחנה החילוני במדינה.

פרשת איה סופיה עשויה לשמש את ארדואן גם בהקשר של הבחירות הכלליות אשר לפחות כרגע מתוכננות להיערך בשנת 2023. למרות התבוסה בבחירות לרשויות המקומיות באיסטנבול ובאנקרה ב-2019, מעידים, כאמור, סקרי דעת קהל אחרונים כי בעקבות הסבת איה סופיה למסגד ארדואן חיזק את מעמדו מול יריביו. כך, לפי סקר חברת "ארדה" (Areda) אם וכאשר היו נערכות בחירות לנשיאות בשבוע של הסבת איה סופיה למסגד היה ארדואן מקבל 48% מהקולות, כאשר ראש העיר אנקרה החילוני מנצור יאבאש היה מקבל 14% בלבד, וראש העיר החילוני של איסטנבול אכרם אימאמאולו היה זוכה ב-13%. כל אלה עשויים לדחוק בארדואן לנסות ולהקדים את הבחירות, וזאת על מנת לנצל ככל הניתן את האהדה הציבורית הנוכחית כלפיו.

מאחורי הסבת איה סופיה למסגד עומדים גם שיקולים הנוגעים למדיניות החוץ של ארדואן. המהלך נועד לשמש אמצעי התרסה ואף איום כלפי מדינות האיחוד האירופי בכלל ויוון בפרט, שהיחסים בינן לבין אנקרה נתונים במשבר חריף מזה זמן והתחדדו עוד יותר בתקופה האחרונה. זאת, על רקע הביקורת האירופית המתמשכת בגין שחיקת הדמוקרטיה בתורכיה, החשש מאיומיה של תורכיה להציף את היבשת האירופית בהמוני פליטים מהמזרח-התיכון, העמקת המעורבות התורכית במשבר בלוב, ובמקרה של יוון (וקפריסין) - החרפת המחלוקת הטריטוריאלית בהקשר לבעלות על שטחים בים האגאי ובמזרח הים התיכון.

המהלך באיה סופיה מתקשר גם ליחסים בין ארדואן למוסקבה. בהקשר הזה בולטת החלטת הכנסייה האורתודוקסית באיסטנבול - הנתפסת כסמכות העליונה בעולם הנוצרי אורתודוקסי - לפני כשנה להעניק לכנסייה האורתודוקסית האוקראינית עצמאות מזו הרוסית, דבר שעורר את זעמו של פוטין נגד הכנסייה באיסטנבול. על רקע המתח הזה, אפשר וארדואן העריך כי הסבה מחדש של איה סופיה למסגד - מהלך הפוגע במעמדה של הכנסייה האורתודוקסית באיסטנבול - לא תגרור ביקורת חריפה מצד מוסקבה.

לסיכום, ההסבה המחודשת של איה סופיה למסגד מגלמת שאיפות דתיות מובהקות של ציבור רחב בתורכיה בפרט ובעולם המוסלמי בכלל, אולם בה בזמן נובעת גם משיקולים אסטרטגיים של ארדואן הנובעים מהתמודדותו עם אתגרים מבית ומחוץ. עד כה המהלך שננקט לא גבה מארדואן מחירים כלשהם, בעיקר מצד הזירה הבינלאומית (גינויים חריפים, קל וחומר סנקציות כלשהן), דבר שעלול לנסוך בו ביטחון ויעודדו לנקוט מהלכים מתריסים נוספים מבית ובזירה האזורית, ובפרט במזרח הים התיכון.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים, תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, ובתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.